

Dil-Düşünce Sistemlerinde Farklı Bir Kavramsal İlişki: Eski Türkçe Örneğinde Yönlülük İlkesi

A Different Conceptual Relationship in the Language - Sense Systems: The Principle of Directionality in the Case of Old Turkic

Kenan Azılı

Öğr. Gör. Dr., Bayburt Üniversitesi

Bayburt / Türkiye

e-posta kenanazili@hotmail.com

orcid 0000-0002-9055-3842

doi 10.54316/dilarastirmalari.987089

Atrf

Citation

Azılı, Kenan (2021). Dil-Düşünce Sistemlerinde Farklı Bir Kavramsal İlişki: Eski Türkçe Örneğinde Yönlülük İlkesi. *Dil Araştırmaları*, 29: 79-98.

Başvuru

Submitted

25.08.2021

Revizyon

Revised

15.09.2021

Kabul

Accepted

15.09.2021

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2021

Öz

İnsanoğlunun varlığının ve düşünce sistemlerinin temeline yerleştirilen "mekânda var olma" gerçeği, dil sistemlerini oluşturan çeşitli formlarda etkisini göstermektedir. Mekânın içinde bulunma, aynı zamanda mekânın çeşitli öz niteliklerinin de düşünce sistemlerinde kullanılmasını gerektirmekte; buna bağlı olarak ifade biçimlerinin mekânsal özelliklere göre meydana gelmesine ve doğrudan mekâna bağlı olmasına sebep olmaktadır. Bir nevi fizik ve metafor sistemlerini bir araya getiren bu sonucun diller üzerinde oldukça fazla izleri bulunmaktadır. Mekâna ait yatay, dikey ve yan eksenlerdeki ileri/geri, aşağı/yukarı ve sağ/sol gibi altı yön, kimi dil birimlerinde gramerleşme ve kelime türetimlerinden farklı morfolojik ve sentaktik stratejilere kadar birçok dillik sahada mantıksal ilişkileri düzenlemektedir. Modern ve tarihsel dil dönemlerinde tespit edilen dil formlarının büyük bir kısmının yukarıdaki yönlere bağlı kök formlardan türetilerek kimi metaforik ve kavramsal gelişimler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunlar, literatürde "yönlülük ilkesi" olarak nitelendirilebilecek bazı ilkeler çerçevesinde meydana gelmektedir. Bu çalışmada, Türkçenin çeşitli açılardan gelişimlerinin takip edildiği ilk yazılı dönemi olan Eski Türkçedeki yönlülüğe bağlı olarak gelişen çeşitli formlar ve bunların kavramsal ilişkileri değerlendirilecektir. Daha önce yapılan çeşitli çalışmalardan hareketle ortaya konulmuş yönlülük ilkelerinin doğrduğu sonuçlar ele alınacak ve Türkçenin yönlülük ilkesine bağlı stratejileri teorik açıdan irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Kavramsal İlişkiler, Metafor, Mekân, Yönlülük

ABSTRACT

The fact of "existing in space", which is placed on the basis of human existence and sense systems, shows its effect in various forms that

compose language systems. Being in the space also requires the use of various attributes of the space in thought systems; accordingly, it causes the forms of expression to occur according to spatial characteristics and to be directly dependent on the space. This result, which brings together some kind of physics and metaphor systems, has many traces on languages. Six directions such as forward/backward, down/up and right/left in the horizontal, vertical and lateral dimensions of the space organize logical relations in many linguistic fields, from grammar and word derivations to different morphological and syntactic strategies in some language units. It is understood that most of the language forms identified in the modern and historical language periods are derived from the root forms related to the above directions and it shows some metaphorical and conceptual developments. These occur within the framework of some principles that can be described as the “the principle of directionality” in the literature.

In this study, various forms that developed depending on the directionality and their conceptual relations in Old Turkic, the first written period in which the development of Turkic was followed from various aspects, will be evaluated. The results of the principle of directionality, which have been put forward based on various previous studies, will be discussed and the strategies of Turkic based on the principle of directionality will be examined theoretically.

Keywords: Old Turkic, Conceptual Relations, Metaphor, Space, Directionality

1. Giriş

İnsanlar bütün düşünme pratiklerinde, içinde bulunduğu mekâna bağlı olarak mantıksal ilişkiler kurmuştur. Çevresindeki varlıkları, tanıma ve algılama aşamalarında yine mekânın öz niteliğinden faydalanmıştır. Öyle ki, ilkel toplumlarda görülen doğaüstü “şey”lerin tamamı, yine içinde bulunduğu mekândaki çeşitli nesne ve mekânsal figürlerin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Bu gerçek, insan olgusunu bizzat mekânın kaçınılmaz parçası hâline getirirken, insanı mekândan bağımsız tahayyül edilemez bir gerçekliğe sürüklemektedir. Böylece, insanın var olma şartı mekâna bağlanmıştır. Heidegger, bu yönde “dasein” olarak tanımladığı insanı düşünürken, mekân fikrinden uzaklaşmamıştır:

Ontolojik olarak daseinin en büyük sorusu ‘dünya içinde var olma’dır. Fakat bu soru da kendi içerisinde yeni bir varlık problemini getirir: İçinde olma. Yani dünyanın varlık problemi. Ve içinde (dünya için) olma sürekli bir mekâna atfı içerir. Dolayısıyla ‘var olma’ mekâna bağlı bir durum olarak görülür. Öyleyse varlığın ‘var olma’ şartı ‘içinelik’ ile karşılanabilir.” (2008: 18-55).

İnsanın bu mekân gerçekliği içerisinde gerçekleştirdiği bütün düşünme faaliyetleri, mekânın basit boyutsal niteliklerine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Çevresini ve çevresindekileri anlamak için mekânın temel özelliklerini kullanmış, bu yönde kavramlar geliştirmiştir. Mekân algısı, aynı zamanda, düşüncenin ürünü olan dilde kendini göstermekte ve her türlü ifadenin meydana çıkmasında rol oynamaktadır. Dildeki çeşitli dil birimlerinin yapılarında bu meselenin izlerini bulmak mümkündür. Öte yandan, insanın mekân ile bağlantısı, öncelikle kendi varlığı olan vücudu ile gerçekleşmiş olmalıdır. Vücudunu tanıyan insan, vücudundaki her organın fiziksel

durumu ve konumunu mekân ile bağlantı kurmakta bir aşama gibi işlemiştir. Bu noktada, basit önerme biçimleriyle beraber kendi vücudu ile mekân arasında, ardından ise mekân ve diğer kavramlar arasında sayısız “benzetme”ler kurmuştur. Böyle bir düşünce sistemi, temelde ilkel düşünce formlarından karmaşık metafor sistemlerine doğru ilerlemiştir. Mesela, kendinde ve kendi türündekilerde gördüğü *baş* organının, mekânsal boyuta göre dikey ekseninde yukarıda oluşu, ilk önce mekândaki diğer yukarıda olan “şey”lerin benzetilmesine yol açmıştır. Fiziksel olarak kendisinden çok daha yüksek olan dağ için *dağ başı*¹ ifadesiyle basit bir benzetme kurmuştur. Mekânsal boyuttaki dikey ekseninde (yukarı) bire bir benzetme yoluyla kurulan bu düşünme sistemi, daha sonra yatay eksene taşınarak farklı bir kavramsal alana taşınır. Bu kez vücudun ilk veya başlangıç parçası olarak düşünülen baş organı, yatay eksenindeki mekânsal figürleri karşılar: *yolun başı*... Düşünme sistemi burada sonlanmaz. Daha karmaşık bir hale gelir. Yatay ekseninde görülen bu benzetme şekli, zaman gibi sadece yatay eksene sahip bir düzleme taşınarak zamansal sıralama için kullanılır. Geçmiş veya olaylar/olgular sıralamasında “ilk” olanı işaretleyecek şekilde kullanılabilir: *yılbaşı, işin başı*... vb. Metaforik geçiş daha da ilerleyerek soyut alana taşınabilir. *Baş* organının dikey ekseninde yukarıyı işaretlemesi, diğer taraftan, toplumsal açıdan üst konumlarda olan bireyler veya kurumlar için kullanılacak bir metaforlaşmaya uğrar: *devletin başı, başkan*... vb. Yine vücudun en temel birimi olan baş, bu kavramsal alanını “temel, esas” kavram alanıyla sürdürerek başka bir benzetmenin yolunu açar. Burada verilen örneklerin bazıları veya tamamı modern dillerde tespit edilebilirken, aynı zamanda daha eskicil dil dönemlerinde de bulunabilir. Metaforik transfer sistemi, dillerin işlenmişliğine ve toplumsal düşünme biçimlerine bağlıdır. Ancak görülüyor ki, düşünme sistemlerinin temel düzeylerinden en karmaşık metafor biçimlerine kadar mekânsal gerçekliğin izlerini bulmak mümkündür.

İnsanoğlunun ontolojik bir gerçeği olan mekân, bütün düşünme sistemleri ve dilsel yapılarında kendini gösterirken, mekâna ait bazı özelliklerden yararlanmaktadır. Bu özellikler, genellikle boyutsal düzeyde gözlemlenebilir. Mekâna ait üç boyut ve bu boyutlara bağlı altı yön, düşünce ve dil merkezinde odak noktası haline gelmiştir. *Yatay, dikey ve yan eksen* ve bu eksenlere ait *ileri/geri, aşağı/yukarı ve sağ/sol* gibi yönler, çeşitli dil yapılarının ortaya çıkışında, kavramların oluşturulmasında ve metaforik değişimlerin gerçekleşmesinde rol oynamaktadır. Mekânın “içinde” var olan insan, çoğu kez, mekânın merkezinde kendisinin var olduğunu düşünerek birçok kavram ve ifadeyi kendi konumsal durumuna göre nitelendirmiş ve mekâna ait yönleri, ifadelerinin kökenine yerleştirmiştir. Bu durum, *yönlülük ilkesi* “the principle of directionality” olarak nitelendirilebilir. Bugüne kadar dünya dilleri üzerinde yapılan çeşitli çalışmalarda, yönlülüğün sadece mekândan zamana doğru gerçekleşen metaforik transferlerdeki önemine değinilmiştir (bkz. Haspellmath 1997; Tenbrik 2007; Azılı 2021a). Ancak birçok dilde gözlemlenebilir durumda olan yönlülük ilkesi, çeşitli dil yapılarındaki her türlü kavramsal geçişte rol oynayabilecek *nörolingüistik* bir meseledir. Bu açıdan hem mekânın üç boyutu, hem de zamanın tek boyutu, birçok dil biriminin ortaya çıkışında rol oynayan önemli bir etken olarak kabul edilir. Yönlülük ilkesi için **TT**.’ye ait aşağıdaki basit örnekler meseleyi gözler önüne sermektedir:

¹ Burada verilen örnek, çeşitli benzetme türleri ile artırılabilceği gibi, aynı şekilde diğer birçok dilde de tanımlanabilir. Bu durum evrensel bir düşünme sisteminin sonucu olarak kabul edilebilir.

- (a) *Masanın önündeki dolapta kitaplar vardı.*
- (b) *Zor günler geçiriyoruz, önümü göremiyorum.*
- (c) *Yetkili bizden önce odaya girdi.*
- (d) *Rafin sonunda kitabı bulabilirsiniz.*
- (e) *Böyle giderse sonunuz ne olacak, kim bilir?*
- (f) *Dersten sonra sinemaya gittiler.*

Ön ve *son* gibi Genel Türkçede yaygın olarak kullanılan karşıt kavram alanına sahip iki formun yukarıdaki bütün kullanımları farklı yönlülüğe sahiptir. Temel kavram alanına göre, mekânsal boyutta *ön*, *ileri* (\rightarrow); *son* ise *geri* (\leftarrow) yönü işaretlemektedir. Tabii olarak bu yönlülük ifadeyi dile getiren konuşucunun mekânsal konumuna bağlıdır. Konum değiştiğinde kastedilen diğer nesne konumunun yönü de değişebilir. Bu açıdan (a) ve (d) örneklerinde formlar, temel mekânsal yönlülüğe göre kullanılmıştır. (c) ve (f) örneklerinde ise mekânsal yönlülük, zaman çizgisine taşınarak olgu veya olayların zamansal sıralamasındaki yönlülüğe işaret edecek şekilde kullanılmıştır. Ancak burada *ön* ve *son* formları zaman çizgisinde yön değiştirmiştir. Zaman çizgisinin yatay ekseninde sahip olduğu iki yön (*ileri* ve *geri*), bu örneklerde ana olayların yönünü tayin etmektedir. (c) örneğine göre “yetkilinin odaya girme” eylemi biz eyleyicisinden önce olduğu için, *ön*, geçmişini işaretleyen bir *geri* (\leftarrow) yönlülüğüne sahipken; (f) örneğinde “sinemaya gitme” eylemi zamansal açıdan dersten sonra, yani geleceği işaretlediği için, *son*, *ileri* (\rightarrow) yönlülüğe sahiptir. Öte yandan, (b) ve (e) örnekleri ise tamamen farklı bir duruma sahiptir. Bu örneklerde kullanılan *ön* ve *son* formlarının her ikisinin de kavramsal alanı “gelecek zaman”dır. Bu yüzden iki form da *ileri* (\rightarrow) yönlülüğe sahiptir. Oysa düşünme sistemlerinde, genellikle gelecek zaman önde, geçmiş zaman da arkadadır² ve insanın yaşadığı hayat ise zaman çizgisinde daima *ileri* yönde gerçekleşen bir sürece sahiptir (Greene 2010: 157). Üstelik bu son örnekler, insanın zamanı doğrusal bir çizgide algıladığını ve geleceğe doğru yöneldiğini göstermektedir. Örneklerdeki farklı yönlülüklere rağmen, dil kullanıcısının kullandığı formların kesinlikle konumsal açıdan yönlerle bağlandığı ve bu yönlerle birlikte farklı ifade yapıları oluşturduğu gözlemlenebilir. Bu açıdan yönlülük ilkesi, dillerdeki düşünme ve ifade etme kabiliyetiyle doğrudan ilişkilidir. Üstelik bu yönlülüğün mekânsal boyuttan zamana aktarılması bile, başlı başına farklı bir çalışma alanına sebep olur. Bu yüzden birçok araştırmacı mekânsal ve zamansal ifadelerin birbirinden ayrılmayacağını düşünür (Haspelmath 1997: 20).

Yukarıda verilen örneklerdeki basit formların sahip olduğu yönlülük, kelime türetimi ve çeşitli gramerleşme ve sözcükselleşme stratejilerinde de gözlemlenebilir. Örneğin, bu formlardan türetilen *öncül*, *öncü*, *önder*, *önle-* ve *sonsuz* gibi formlar, kök yapıların yönlülüğüne bağlı olarak türetilmiştir. Bu çerçevede, kavramsal alanı belirleyen temel etmenlerden birinin yönlülük olduğu söylenebilir. Dolayısıyla etimolojik ve semantik çalışmalarda yönlülük ilkesi kaçınılmaz bir ölçüt olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışmada, yönlülüğün kaynaklanan çeşitli dil birimleriyle

² Toplumların zaman algısında bazen farklılıklar gözlemlenebilmektedir. Özellikle geçmiş ve gelecek zaman kavramları, toplumların algılarına bağlı olarak farklı yönlülüklere sahip olabilir. Bazı dillerdeki ifadelerden anlaşılacağı üzere, geleceğin yarattığı bilinmezlikten kaynaklanan “geleceği görememe” düşüncesi, zaman çizgisinde geleceğin tam tersi istikamette yani arkada olduğu sonucunu doğurmuştur.

birlikte, Azılı (2021a) tarafından Eski Türkçe metinlerindeki çeşitli formlar üzerinden ulaşılan yönlülük ilkesinin sonuçları hem art zamanlı hem de eş zamanlı yaklaşımla incelenecektir.

2. Doğal Yönlülük Değeri

Birçok dünya dilinde olduğu gibi, Türkçede kimi isim ve fiil kökleri mekânsal yönlere sahiptir. Bu yönlülük, formların doğası gereği kavram alanlarının dâhil olduğu değerlerdir. Fiziksel gerçekliğin düşünme sistemleri üzerindeki yansımaları, yön algılamasının dil formlarında ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Mekânın *yatay*, *dikey* ve *yan* eksenine bağlı hareketler veya nesnelere bu eksenlerdeki konumsal değerleri; ifade biçimlerini şekillendiren, hatta bazen gramerleşmenin temel sebebi veya kelime türetiminin ana etkeni olarak gösterilebilecek yönlülüğü taşımaktadır. Bu çerçevede, Türkçede özellikle mekânsal hareketleri işaretleyen fiillerin doğal bir yönlülüğe sahip olduğu görülmektedir. Sözelimi, Eski Türkçe metinlerde görülen aşağıdaki fiiller doğal bir yönlülüğe sahiptir:

EKSENLER	YÖNLER	FİİLLER
<i>Yatay Eksen</i>	ileri (→)	<i>aş-, ak-, oz-, öt-, keç-, teg-...</i>
	geri (←)	<i>kel-, yak-, yagu-...</i>
<i>Dikey Eksen</i>	yukarı (↑)	<i>ag-, ör-, uç-, tik-, tüt-...</i>
	aşağı (↓)	<i>in-, bas-, bat-, çök-, tök-...</i>
<i>Yan Eksen</i>	sağ (↷)	<i>evir-, tevir-, tön-, tür-, yan-...</i>
	sol (↶)	

Tablo 1. Doğal yönlülüğe sahip bazı fiiller

Yukarıdaki tabloda göreceli olabileceği düşünülen yönlülük sınıflandırması, temelde, konuşurun konumsal kullanımına bağlı olarak meydana çıkan eylemlerin hareket yönünü esas almaktadır. Mekâna ait üç eksenin altı yönü için kullanılan bu hareket fiilleri, çeşitli türetim ve gramerleşme aşamalarında, ya sahip oldukları yönlülüğe bağlı olarak yeni formlar üretmekte ya da yönlülüklerini yeni türetilen birimlerde sürdürmektedir. Mesela, *teg-* “varmak, ulaşmak” fiili, *-I* zarf-fiili ile çekimlenmesi sonucu ortaya çıkan geçici zarf kategorisinden sonra, gramerleşerek çekim edatı kategorisine geçiş yapmıştır (Clouston 1972: 522; Gabain 2007: 94; Erdal 2004: 334). Bu aşamalarda kök fiilin sahip olduğu ileri yönlülük, gramerleşmiş son şekil olan *tegi* edatının işlevsel ve söz dizimsel açıdan yönlülüğünü belirlemiştir. Ortaya çıkan nihaî biçim, “hedefe doğru” ileri yönü işaretleyen *limitatif* işlevli bir kullanıma sahip olmuştur (Azılı 2019: 1298):

KT K 3'te *bunça yirke tegi yorittım* “Bunca yere kadar asker sevk ettim.”

Tablo 1'de verilen fiillerin bir başka tarafı ise, zorunlu yönlülüğe sahip oluşlarıdır. Bu zorunluluk, fiillerin yer işaretleyen diğer niteleyiciler ile uyumlu bir yöne sahip olmasını gerektirmektedir. Mesela, **TT III 35**'te *kaluktın kudı intijiz* “Gökten aşağı indiriz.” ifadesinde *kudı* “aşağı” ve *in-* “inmek” formları dikey eksenle aynı yönlerde sahipken, herhangi bir metinde *in-* fiilini zıt yönü işaretleyen bir yön niteleyicisi ile tanımlamak mümkün değildir. Veya ileri yönlü *ert-* ve *keç-* gibi ileri (→) yönlü fiillerle

geri/arka yönlerini işaretleyecek bir niteleyici kullanılmamaktadır. Bu durum fiilin doğasına aykırı bir kavramsal ilişkidir. Ancak burada yan eksene ait yönlerde değişkenlik veya belirsizlik görülebilir. Çünkü Eski Türkçede, *evir-, tön-, tür-, yan-* gibi fiillerin kullanıldığı ifadelerde, yan ekseninde hangi yönün işaret edildiği çoğu kez belirtilmemiştir. Bu yüzden sağ/sol gibi zıt yönlerin değeri belirlenememektedir.

Öte yandan, Eski Türkçe metinlerinde geçen bazı isim kök veya gövdelerinin de yönlülük barındırdığı tespit edilmiştir. *Ön-/soñ, ön-ked, ilgerü-kerü, alt-üst/üşk/üze, yokaru/kudı, oñ/sol/yan* gibi isim teşkillerinin mevcut doğal yönlülükleri dışında çeşitli dil birimlerini oluşturan formların da doğal bir yönlülük taşıdığı gözlemlenebilir. Özellikle organ adlarının sahip olduğu yönlülük dikkat çekicidir: *Alın* ve *burun* gibi yatay ekseninde ileri (→) yönlülüğe sahip formlar, *baş* gibi dikey ekseninde yukarı (↑) yönlülüğe sahip formlar ve *yanak* gibi yan (↖ ↗) eksene sahip formlar bunlardan bazılarıdır³. Organ adlarının konumsal değerine bağlı olarak ortaya çıkan yönlülük değerleri dışında bazı formların doğal yönlülüğe sahip olduğu görülebilir. Dikey eksene ait *kat* “katman, tabaka” ve *ediz* “yüksek”, yatay eksene ait *türk* “uzunluk” formları harekete bağlı olmayan ve eksen merkezli yönlülüğe sahip biçimlerdir. Üstelik bu formlardan türetilen *turkaru* “daima” ve *kata* “defa, kez” şekilleri de zaman çizgisine taşınmış yönlülüğe bağlı zamansal ifadelerdir. Sonuç olarak, Türkçenin isim ve fiil kök/gövde formları doğal yönlülüğe sahiptir ve bu formlar, kavramsal açıdan çeşitli gramerleşme ve türetim evrelerini yönlülüğe bağlı olarak gerçekleştirmektedir. Doğal yönlülüğe sahip formların oluşturduğu yeni biçimler ise, yönlülük açısından çeşitli kavramsal ilişkileri beraberinde getirmiştir. Bu kavramsal ilişkilere göre bazı tipolojik sonuçlar çıkarmak mümkündür.

3. Yönlülük İlkesine Bağlı Olarak Gramerleşmeyle Ortaya Çıkan Bazı Prensipler

3.1. Mekânsal İleri Yönlülüğün Değeri

Mekânsal boyutta ileri yönü işaretleyen çeşitli dil formları, gramerleşme sonucunda farklı yönlülüklerle sahip olabilir. Çoğu kez sahip olduğu yön özelliğini koruyan kök formların çeşitli kavramsal ilişkilerle ters yöne geçiş yaptığı gözlemlenebilir. Mesela, Eski Türkçeden beri tanıklanan ve *alın* kelimesiyle ortak köke sahip olan *Özb. aldı* “ön, ileri” formu, kök formun sahip olduğu yönlülüğü koruyarak mekânsal bir kavram alanına sahipken, yine *Özb. öldin* “önce” formu kök formun yönünü değiştirmiş ve geçmişi işaretleyecek biçimde geri (←) yönlülüğüne taşınmıştır. Yukarıda verilen örneklerden birinde (f) de aynı durum gözlemlenmiştir.

Öte yandan Eski Türkçe metinlerdeki zamansal ifadeleri oluşturan bazı yapılarda sistemli bir değişimin varlığı tespit edilmiştir. Kök formların mekânsal ileri (→) yönlülüğü, çeşitli gramerleşme ve sözcükselleşme aşamalarından sonra geri (←) yönlülük kazanarak zaman çizgisinde geçmişi işaretleyen zamansal ifadelere dönüşmüştür. Bu durum “mekânsal ilerleme zamanda geçmişe işaret eder” şeklinde sistemleştirilir (Azılı 2021a). Mekândaki yatay ekseninde ilerlemeyi işaretleyen bazı

³ Tarihsel ve modern Türk yazı dillerindeki organ adlarına bağlı yönlülük değerleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan, 2019.

formlar ile oluşturulan zaman ifadelerinin kavramsal alanları geri (←) yönlüdür. Çünkü mekânda gerçekleşen ilerleme zamansal süreci gerektirirken, bu süreç daima eyleyicinin bulunduğu konuma göre geride, yani geçmişte kalır. Mesela; *aş-* “aşmak, geçmek”, *burun* “ön” ve **il* “ön, doğu” gibi ileri yöne sahip tarihsel Türk dilinde tespit edilen bazı formların gramerleşmesi ile oluşan *aşnu*, *burun* ve *ilki* zamansal ifadeleri geçmişte işaretleyecek şekilde geri yönlüdür. **KB**'de yer alan şu örnekler aynı formun farklı kavram alanları ve yönlülüğü için dikkat çekmektedir:

KB 263'te *kalı bilgeke tegse ilde orun ol il boldı törde takı ked burun* “Eğer bir bilgeye ülkede bir yer rastlarsa; o ülke baş köşeden daha iyi ve **ileri** olur.”,

KB 3083'te *nerek bu karanıku tünerig orun süzük meñü ilke aşungıl burun* “Bu karanlık zulmet yeri neye gerek; ölümsüz ülke için **önceden** hazırlan.”.

Örnekleri artırabilecek bu durumun en dikkat çekici örneğinden biri de doğrudan geçmiş zaman periyodunun adıdır. **ET.** *ertmiş ür/üd*, **TT.** *geçmiş zaman*, **Özb.** *o'tgan zamon*, **Kaz.** *ötken şaq*, **Kır.** *ötkön şaq*, **Trkm.** *öten zaman* şeklinde adlandırılan zaman dilimi için kullanılan adlandırmayı oluşturan **ET.** *öt-*, *ert-* ve *keç-* ileri yönlülüğe sahip fiiller, partisip morfemleri ile son aşamada geçmişte işaretleyen formlara dönüşmüştür. Genel Türkçe için genellenebilecek bu sonucun istisnalarını bulmak mümkündür. Ancak çoğu zaman mekân-zaman transferinde ileri yönlülüğün ters yöne değiştiği gözlemlenir. Zamansal ifadeler dışında türetilen formlarda ise genellikle ileri yönlülüğün korunduğu ve elde edilen yeni formun bu yöne bağlı kavramsal alana sahip olduğu görülür. Mesela, yatay eksendeki her iki yöne sahip *ıra-* “uzaklaşmak” fiilinden türetilen *ırak* “uzak” formu (Clauson 1972: 198, 214; Erdal 1991: 233), bağlamdaki mekânsal kavram alanında yönlülüğünü korumuştur:

AY 290'da *ulug bilge biligdin yme irayur yatıkayur* “Büyük bilge bilgidenden **uzaklaşır**.”,

DLT 47'de *yırak yir sawın arkış keldürür* “**Uzak** yerin haberini kervan getirir.”.

Böylece, Türkçedeki ileri yönlülük, mekânsal kavram alanına bağlı olarak ortaya çıkan yeni dil formlarında korunmuş, ancak zamansal ifadelerle dönüşen yeni dil birimlerinde kök formun sahip olduğu yönlülük ters yönde değişmiştir.

3.2. Mekânsal Yan Eksenin Değeri

Türkçedeki *sağ* ve *sol* yönleri sahip yan eksenli hareketi işaretleyen bazı formların, ortaya çıkan yeni leksik değerlerinde mekânsal kavram alanlarını sürdürürken, zaman boyutuna transfer edildiğinde ise oldukça farklı bir kavramsal alana taşındıkları görülür. Bu aşamada, yönlülüğün fiziksel bir değeri ortaya çıkar: *Dönmek=tekrar etmek/yinelemek*. Mekânsal alanda dairesel hareket, zaman çizgisinde tekrar etmeyi karşılamaktadır. Mesela, **ET.** *yan-* ve *tön-* gibi yan eksene ait fiillerin gramerleşmeleri ile oluşan *yana* “yine, tekrar”, *yanturu* “yine, tekrar” ve *töni* “süresince” formları bu sonucun tipik örnekleridir. Oysa bu fiillerden türetilen *tönit-*, *yanınçsız* gibi formlar temel mekânsal yönlülüklerini korumaktadır. Dolayısıyla bu yineleme değeri zamansal transferde görülen bir yönlülük durumudur:

MI 8'de *kişi anı körser yana yarsıyor* “Kişi onu görse **yine** öğrenir.”

BT I B164'te *igsizke otug yanturu kitermiş kergek* “Sağlıklı kişiden ateşi **tekrar** uzaklaştırmış olmalı.”,

AY 17'de *künçin atlıg begniñ kisisi bir yıl tönü uzun iglep aş kitip saw söz kodtı* “Künçin adlı beyin karısı bir yıl **boyunca** uzun süre hastalanarak yemekten kesilip konuşmadı.”

3.3. Mekânsal Dikey Eksenin Değeri

Dikey ekseninde aşağı ve yukarı yönleri işaretleyen çeşitli formlar, sahip oldukları yönlülükleri mekânsal boyutta devam ettirmekte iken, zaman çizgisine taşınan kavramsal alanlarda eksen değişimine uğrayarak yatay ekseninde yönlülük kazanmaktadır. Eksen değişikliğinin temel sebebi ise, zaman boyutunun tek eksenli oluşudur. Bu prensibin en tipik örneği ise **basa** formudur. Formu oluşturan kök fiilin ilk tarihsel tanıkları aşağı (↓) yönlülüğe sahiptir:

KT D 22'de *üze teñri basmasar asra yir telinmeser* “Üstte gök **çökmese**, altta yer delinmese”.

Ancak bu kavramsal alan zaman çizgisine taşındığında, yatay ekseninde ileri (→) yönlülük kazanır:

AY 615'te *men una basa yettim* “Ben ona (bir süre) **sonra** yetiştim.”,

KB 5562'de *bularda basası kör ortu kişi/bu ortu kılumaz bu baylar işi* “Bunlardan sonrası orta halli insanlardır; orta halliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar.”.

Öte yandan, kök formların dikey eksenindeki mekânsal yönlülüğü koruduğu yeni mekânsal kavram alanına sahip formlara da tesadüf edilmektedir. Bu formlar, tıpkı kök formlar gibi dikey eksenli yönlülüğe sahiptir. Mesela, “yükselmek” kavram alanına sahip **ag-** fiili ile türetilen **agış** “yokuş” ismi, dikey eksenindeki mekânsal yönlülüğü korumaktadır:

KB 903'te *bu edgü agış teg ağır agguka yawuz neñ iniş ol uçuz bulguka* “İyi, yokuş tırmanmak gibidir, güçtür; kötü şey ise iniş gibidir, kolayca elde edilebilir.”.

Benzer şekilde **ag-** fiili gibi dikey ekseninde olan fakat aşağı (↓) yönlülüğe sahip **bat-** “batmak” fiilinden türetilen **batıg** “dipsiz kuyu, bataklık” (Erdal 1991: 183; Gabain 2007: 267), mekânsal boyuta ait kavram alanında bu eksen ve yönü korumaktadır.

3.4. Mekânsal Alanın Değeri

Türkçede belirli bir mekânsal alanı karşılayan formların, çeşitli kavramsal ilişkilere sahip olduğu görülmektedir. Bu ilişkiler, Lakoff ve Johnson tarafından öne sürülen *TIME IS LOCATION* (1980: 266) metaforu yani *zaman mekândır* metaforunun Türk dilindeki en tipik örnekleri arasındadır. Tarihsel Türk yazı dillerinin ilk örneklerinde tespit edilen ve ***ār-** “arasından geçmek, içinden geçmek” fiilinden türetildiği düşünülen (Tekin, 2003: 149) **ara** “boşluk, iki konum arasındaki alan”, ilk örneklerinden anlaşıldığına göre mekânsal alanları işaretlemektedir:

KT D 1'de *üze kök teñri asra yağız yir kıluntukda ikin ara kişi oğlı kılınmış* “Yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin **arasında** insanoğlu yaratılmış.”.

Tarihsel metinlerde, bu mekânsal işaretleyicinin zaman çizgisine taşınan kavramsal alanı, artık zamansal periyotlara karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır (Ağca 2019):

HT VIII 18 b'de *birkiye adrılmışdın berü anıy ara on yıl bolu* “Ayrılmamızın üzerinden on yıl geçti.”

U III 23'te *anıy arasınta gariçantri ilig begniñ iki adakınıñ uuli süñükiñ tegi turğınça örtenti* “O esnada Gariçantri beyinin iki ayağının dipi kemiğine kadar hemen yandı.”

Formun yönlülüğü aşamalı bir vaziyette ortaya çıkmaktadır. Belirli bir alanı işaretleyen formun, kavramsal alan itibariyle herhangi bir yönlülüğü bulunmadığı anlaşılrsa da, varsayımsal kök şekli olan **ār-* ileri (→) yönlülüğe sahiptir. Bu kökten ortaya çıkan ve yönlülüğü ortadan kalkan formun, zaman çizgisine taşınmasının ardından geçirdiği gramerleşme ve kategorik değişimlerle geleceğe atıf yapan, ileri yönlü bir kavramsal alana taşındığı tespit edilmiştir:

KB 400'de *ara kulı kız teg kılınçı silig sevitür sunup tutsa birmez elig* “**Bazen** edası kız gibidir, tavrı güzeldir, kendisini sevdirir; fakat tutmak istedin mi elini vermez.”

KB 3595'te *mini muñka tegrür etöz emgetür ara küldürür kör ara yıglatur* “Bana vücudum ızdırıp ve zahmet çektirir; **bazen** güldürür, fakat **bazen de** ağlatır.”

Benzer bir gelişimi *yin* “deri” isminden türetilen *yintem* “sürekli” formunda da görmek mümkündür. Bu çerçevede, mekânsal bir bölgeyi işaretleyen formların, zaman çizgisine taşındıklarında sahip oldukları kavramsal alan ile birlikte farklı yönlülükleri kazandıkları görülmektedir. Bu durumda ise yönlülüğün mekân-zaman arasında boyutsal bir değeri olduğu anlaşılmaktadır.

4. Eş Zamanlı Yönlülük

Eski Türkçe metinlerde görülen bazı formların mekânsal ve zamansal kavram alanlarında farklı yönlülüklerle sahip olarak bir arada kullanıldığı, dolayısıyla kavramsal alanlarının eş zamanlı yaşadığı bilinmektedir. Bu formlardan *burun* ve *ilki* gibi “sıfır morfem”li gramerleşme evresi geçirenler olduğu gibi, *basa* gibi zarf-fiil ile gramerleşen şekiller de mevcuttur. Formların mekânsal kavram alanındaki yönlülükleri ile zamansal kavram alanlarındaki yönlülükleri farklıdır. Ancak yukarıda sözü edilen kök formun yön ve eksen değiştirilmesi ile nitelendirilemeyen bir eş zamanlılık söz konusudur. Mesela, dikey eksene ait *bas-* fiilinden türetilen *basa* formunun mekânsal işaretleyici olarak kullanıldığı örnekler geri (←) yönlü iken, zamansal ifadelerde ileri (→) yönlüdür ve senkronik biçimde kullanıldıkları tespit edilebilir:

AY 600'deki *ötrü olarınıñ basasınta iderü bartı* “Sonra onların **arkasından** takip ederek gitti.”

BT II 1330'da *olar burhan kutın bulup ertmişte basa* “Onlar Buda saadetini eriştikten **sonra**”.

“Ön taraf, doğu” kavram alanına sahip **il* formundan (Gabain 2007: 274; Tekin 2014: 212; Erdal 2004: 190) türetildiği düşünülen *ilki*, mekânsal işaretleyici (özellikle sıralamada) olarak kullanıldığında kök formun ileri (→) yönlülüğünü korumakta iken,

zamansal ifade olarak kullanıldığında geri (←) yönlülüğü barındırmaktadır. Bu durum eş zamanlı metinlerin yanında aynı metinlerde dahi tanıklanabilmektedir:

Maitr. 41'de *ilki ultag söğüt önmiş erür*. “İlk (Birinci, öndeki) sebep: Ağaç ortaya çıkmıştır.”,

Maitr. 65'te *yime ilkiideki yavaz öğretigleriye inçe sakınç sakınurlar* “Yine başlangıçtaki kötü öğretilerinden dolayı şöyle düşünürler.”.

5. Yönlülüğe Bağlı Ortaya Çıkan Miktar Niteleyicileri

Eski Türkçe çevrelerinde kullanılan bazı fiil kökenli miktar niteleyicilerinin türetilmesinde yönlülük ilkesinin etki gösterdiği anlaşılmaktadır. Miktarı çokluğun ifadesi olan *erte*, *ertijü*, *artuk* ve *üküş* formları, türetildikleri kök fiilin yönlülüğüne bağlı olarak meydana gelmiş ve gramerleşmiş birimlerdir. Dikey eksende yukarı yönlü (↑) *art-* “artmak, büyüme, çoğalmak” ve *ük-* “yığmak, biriktirmek” fiillerinden türetilen (Röhrborn 2015: 210; Clauson 1972: 118) *artuk* ve *üküş* fiilleri bu yönlülüklerine bağlı olarak *miktari yüksekliği* işaretlemektedir. Bu kavramsal ilişkide, kök fiilin dikey eksendeki yukarı yönlülüğü, “yükselmek” ve “çoğalmak” kavram alanının denkleştirilmesine sebep olmuş, böylece yukarı (↑) yönlülük, *miktari yüksekliği* karşılayacak zemine yerleştirilmiştir:

Maitr. 96'da *ajunta buyansız bolmak adası artar* “Dünyada iyi amelsiz olma tehlikesi artar.”,

KP 98'de *kamağ tınlıglarka artuk asıg tusu klu umagay men* “Bütün canlılara çok fayda sağlayabileyim.”

Öte yandan, yatay eksene ait ileri (→) yönlülüğe sahip *ert-* “geçmek, aşmak” fiilinden türetilen *erte* “çok, fazla” ve *ertijü* “pek çok, fevkalade” formları da miktarı çokluğu ifade eden niteleyicilerden birkaçıdır. Bu formlarda görülen kavramsal ilişki ise, *ert-* fiilinin, sahip olduğu “geçmek, aşmak” kavram alanını, zarf-fiille çekimlenerek “aşılmış olan, geçilmiş olan” metaforik ilişkisiyle önce geçici zarf, sonra da kalıcı kategoriye taşınmıştır. Bu kategoride nitelenen birimi “çokluk, peklik” yönünden niteleyen ve bu anlamda miktar niteleyicisi olarak kabul edilebilecek bir görevli birime dönüşmüştür (Azılı 2021b: 101). Kavramsal geçişte “geçmek, aşmak” gibi yatay eksendeki ileri yönlülüğün, dikey eksene doğru kaymasıyla “çokluk” veya niceliksel aşım gerçekleşmiştir:

BT V 39'da *köprügi kiñ bolzun men anta sizinçsiz erteyin* “Köprüsü uzak olsun, şüphesiz ki ben oradan geçeceğim.”,

AY 92'de *öz ergüsinge tegdükde ötrü ol tünle ök tülinte bir erte bedük altun küvrüg körür tüşedi* “Kendi evine ulaştıktan sonra, o gece rüyasında, çok büyük bir altın davul gördü.”

TT II 416'da *ol ödün kaltı teñri ilig böğü kan inçä ayduktu ötrü biz dindarlar kamağ ilteki bodun ertijü öğrünçülüg boltumuz* “O zaman, Tanrı hükümdar Böğü Han böyle buyurduğundan dolayı biz seçkinler ve ülkedeki tüm halk çok fazla sevinçli olduk.”

Böylelikle, miktar niteleyicilerinin kimi örneklerinden hareketle, yönlülük ilkesinin yatay ve dikey eksene bağlı olarak “çokluk” işaretleyen niteleyicilerin türetilmesinde önemli bir faktör olduğunu söylemek mümkündür.

6. Durum Kategorisinin Yönlülüğü

Dünya dillerinde yönlülüğün tespit edildiği en belirgin dilsel formlar, durum kategorisinde yer alan formlardır. Genellikle konumsal, sebepsel veya zamansal ifadeler gibi kavramlarla durum işaretlemesine atıfta bulunmak için “anlamsal durum” (semantic case) kavramı (Butt 2008: 67) üzerinden yapılan sınıflandırmalarda, konumsal açıdan bazı durum formları *lokal durumlar* adı altında gruplandırmıştır. Bu gruptaki formların, özellikle mekânsal (ikincil olarak zamansal) açıdan sahip oldukları yönlülükleri dikkat çekicidir. Türkçe, durum kategorisini genellikle morfeylemlerle işaretlediği için, bu yönlülükler durum morfeylemlerinde tespit edilebilmektedir.

Lokal durumlar içerisinde değerlendirilen *datif*, *lokatif* ve *ablatif* formları çekimlendikleri isimlere çeşitli yönlülük kazandırmaktadır. Bu açıdan üç kategori için temel kavramlar önerilmiştir: *Datif* için “hedef”, *lokatif* için “konum” ve *ablatif* için ise “kaynak”. Hedef, konum ve kaynak kavramları, söz diziminde eyleyicinin gerçekleştirdiği eylemin yöneldiği yönü işaretlemektedir. Bu doğrultuda, eylemin hedefi başlangıç noktasına göre ileri (→) yönlü, eylemin başlangıç noktasını veya çıkış noktasını gösteren kaynak ise geri (←) yönlüdür. Lokatifi karşılayan konumun herhangi bir yönlülüğü bulunmasa da noktasal bir konum değeri yani “içinde bulunma” söz konusudur. Ayrıca, üç kavramın (eyleyicinin yöneldiği yöne göre) yatay eksende görülüyor oluşu, zamansal transfere imkân vermiştir (Azılı 2021a). Böylece lokal durumlar sahip oldukları yönlülüklerini değiştirmeksizin zaman çizgisinde de işlevsel bir görev yüklenmiştir. Bu şartlar altında lokal durum işaretleyicileri ve yönlülükleri şu şekilde gösterilebilir:

DURUM	MORFEM	KAVRAM	YÖNLÜLÜK	
			MEKÂN	ZAMAN
Datif	+KA, +GA, +A	Hedef	ileri (→)	ileri (→)
Lokatif	+DA	Konum	“içinde”	“içinde”
Ablatif	+DA, +DIn, +DAn	Kaynak	geri (←)	geri (←)

Tablo 2. Lokal Durumların Yönlülükleri

Aşağıda, lokal durumların hem mekânsal hem de zamansal yönlülüklerini gösteren bazı örnekler mevcuttur. Bu yönlülüklere sahip morfeylemler, tarihsel Türk yazı dillerinden modern Türk yazı dillerine kadar her dönemde tanıklanabilir:

İleri (→) yönlülük:

T 19'da *şantun balıkka taluy ögüzke tegürtüm* “Şantun şehrine ve okyanusa ulaştırdım.”,

tegür- eyleminin “hedef”i → *şantun balık ve taluy ögüz* (mekânsal hedef)

DLT 306'da *kazgan olıç tüzünlük kalsun çawıñ yarınka* “Ey oğul, yumuşak huy edin ki namın yarına kalsın.”,

çaw kal- eyleminin “hedef”i → yarın (zamansal hedef)

Geri (←) yönlülük:

KP 158'de *yüksek ediz orunlukTIN kodı öz kemişti* “Yüksek tahtından kendini aşağı attı.”,

(mekânsal kaynak) orunluk “başlangıç veya çıkış noktası” ← kemiş- eylemi

Üİ 124a'da *ertmiş kelmedük üdkisinDİN bululur bilip öçmek* “Geçmiş ve gelecek zamana ait olandan bilip sönme bulunur.”,

(zamansal kaynak) ertmiş kelmedük üdkisi “başlangıç veya çıkış noktası” ← bulul- eylemi

Konum “içinde olma”:

KB 164'te *til arslanturur kör eşikte yatur* “Dil aslandır, bak, eşikte yatıyor.”,

konum: eşik (mekânda konumsal nokta)

IB 15'te *yana teğri kutunta üçünç yılda kop esen tükel körüşmiş* “Yine tanrının lütfuyla üçüncü yılda hepsi sağ salim görüşmüşler.”.

konum: üçünç yıl (zamanda konumsal nokta)

Durum kategorisinin söz dizimi içerisinde kazandığı çeşitli işlevlerden biri de amaç-sonuç ve sebep-sonuç ilişkileridir. Bu ilişkileri işaretleyen durum morfemleri, aynı zamanda sahip oldukları yönlülüğe bağlı ilişkileri karşılamaktadır. Hedef gibi ileri yönlülüğe sahip datif formları, aynı zamanda eylemlerin amacını işaretleme işlevinde kullanılır. Diğer yandan, geri yönlülüğü işaretleyen kaynak kavramına sahip ablatif ise sebepsellik işlevini yüklenmiştir. Bu hâlde, amaç ileri yönlülüğe bağlı, sebep ise geri yönlülüğe bağlı mantıksal bir sıralamaya sahiptir. Yönlülük ilkesi bu şekliyle, Türkçenin söz dizimine de tesir etmiştir⁴. Tarihsel metinlerden alınan şu örnekler amaç-sebeup ve yönlülük ilişkisini göstermektedir:

İleri (→) yönlülük:

KT D 9'da *kimke ilig kazganur men tir ermiş* “Kim için ülke kazanıyorum, dermiş.”,

kazgan- eyleminin “amaç”ı → kim

KP 1'de *taşgaru ilinçüke atlanturdu* “Dışarıda gezmek için ata bindi.”,

atlantur- eyleminin “amaç”ı → ilinçü

Geri (←) yönlülük:

Üİ 113a'da *ol bahşı sudur abipirayınla kulmuş ol muntag ukmakıg* “Bu hoca, sutranın açıklamasından dolayı şöyle bir anlayışı ortaya koymuştur.”,

⁴ Türkçenin söz diziminde amaç-sebeup cümleleri, zamansal alt cümleler ve diğer yan birimlerin tamamı yönlülük ilkesine göre şekillenmektedir. Üstelik Türkçenin *Özne-Nesne-Yüklem* düzeninin de bu yönlülüğe sahip olduğu söylenebilir. Ayrıca devrik (düzensiz) yapılarda bu yönlülük ilkesinin ögeler üzerindeki etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Çalışmanın sınırlarını aşacağı ve başka bir çalışmanın konusu olacağı için burada meseleye değinmekle yetinilecektir. Ancak burada, yönlülük ilkesinin söz dizimsel boyutuyla ele alınması gerektiğinin üzerinde ısrarla durmakta fayda vardır.

ukmakıg kıl- eyleminin “sebeb”i ← abipiray

DLT 485'te *yagı begdin udıkladı* “Düşman beyden dolayı uyudu.”,

udıkla- eyleminin “sebeb”i ← beg.

6.1. Sentetik Yönlülüğü İşaretleyen Özel Morfemler

Lokal durumlardan bir diğeri de direktif kategorisidir. Bu kategori, söz diziminde dolaylı olmayan eylem yönlerini işaretlemektedir. Bu kategorideki formların temel işlevi yönlülüktür. Bu açıdan, diğer durum kategorilerinden ayrılmaktadır. Direktif kategorisinin diğer formlardan başka bir farkı ise, formların sabit bir yönlülüğünün bulunmayışı, diğer bir deyişle, çekimlendikleri isimlerin konumlarına göre yön tayin etmesidir. Bu açıdan direktif formları, mekânsal boyuttaki üç eksene ait altı yönü de işaretleyebilir.

Eski Türkçede kullanıldığı görülen +GARU, +rU, +rA, +DXn formları, özel yönlülük taşıyan morfemlerdir. Bu morfemler çekimlendikleri isimlerin konumuna göre yönlülük değeri taşımaktadır. Bu minvalde, direktif morfemlerinin “sentetik” bir yönlülüğe sahip olduğu söylenebilir. Erdal tarafından *konumsal biçimlendirici* “orientational formative” olarak adlandırılan (2004: 376) +DXn morfeminin şu örneklerine bakılabilir:

M III 48'de *öñtün kün tugsug kidin kün batsıgıya tegi meni atasar men anta tegeyin* “Önde (doğuda) güneşin doğduğu yerden geride (batıda) battığı yere kadar kim beni çağırırsa, ben oraya varayım.”

kün batsıgı / kidin (geri) ←..... men → (ileri) kün tugsug / öñtün

TT VI 94'te *solTUN kök luu oñDUN ak bars künTÜN kızıl sagızgan kiDİN kara yılan* “Solda mavi ejder, sağda beyaz pars, güneyde kızıl saksığan ve kuzeyde kara yılan”

İki eksende dört yön: Yatay eksende ileri (kızıl sagızgan), geri (kara yılan); yan eksende sol (kök luu) ve sağ (ak bars).

Morfemle çekimlenen *oñdin* ve *kidin* gibi bazı kalıplaşmış formların, zamansal transfer sonrası, kök formlarına bağlı olarak yönlülüklerini yukarıdaki prensiplere göre şekillendirdiği tespit edilmiştir:

DLT 219'da *oñdün nelük yalwarmadıñ kaç kata birdiñ tawar* “Önceden kaç defa vergi verirken niçin yalwarmadın?”,

oñdün (geçmiş / önce) ← geri yönlülük

KurT. 460'ta *nime yawuz halife bolduñuzlar maña mende kidin* “Benden sonra bana ne kadar kötü halife oldunuz.”,

ileri yönlülük → kidin (gelecek / sonra)

+GARU direktif formu, bazı kalıplaşmış örnekler dışında zamansal çizgiye taşınmayan ve Eski Türkçede en yaygın kullanıma ve mekânsal yönlülüğe sahip morfemlerden biridir:

T 9'da *tabgaçgaru kuni seňügüg idmiş kıtanygaru toňra eşimig idmiş* “Çin’e General Ku’yu göndermiş, Kitan’a Toňra Eşim’i göndermiş.”

yön: Tabgaç ve Kıtany konumlarına göre belirlenmiştir.

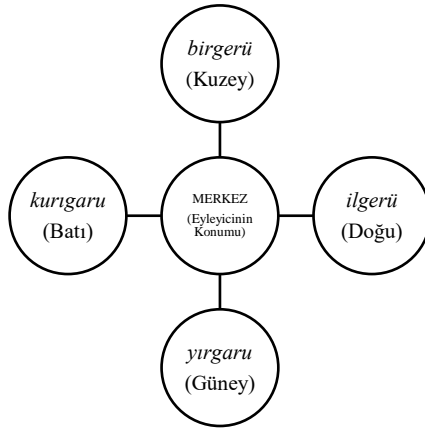
KP 1'de *taşgaru ilinçüke atlanturdu* “Dışarıda gezmek için ata bindi.”

yön: içeriden dışarıya doğru belirlenmiştir.

AY 634'te *yakın kelip begkerü ötündi ol buyruki* “Yakına gelip o emri beye (doğru) arz etti.”

yön: eyleyicinin başlangıcından beye doğru belirlenmiştir.

İlk tanıklarından itibaren, morfemin ana yönleri karşılayan özel yön adlarının türetilmesi için de kullanılan bir form olduğu anlaşılmaktadır. Morfem çekimiyle ortaya çıkan yeni formlar; doğu, batı, kuzey ve güney gibi coğrafi yönleri karşılarken, aynı zamanda, sahip oldukları yönlülükler bu yön adlarının merkezindeki konumuna göre belirlenmiştir. Bu yüzden, söz konusu morfemle çekimlenen yön adlarının sentetik bir yönlülüğe sahip olduğu görülebilir. Bu yön adları şu şekilde gösterilebilir (Arat, 1965):

Şekil 1: Yön Adları

Ayrıca bu yön adları, mekânsal boyuta göre yatay ve yan eksenlere sahip ileri/geri ve sağ/sol yönlerini temsil etmektedir. Bu şeklin merkezinde bulunan kişinin yüzünün doğuya dönmüş olduğu kabul edilirse; *ilgerü* (ileri →), *kurıgaru* (geri ←), *yirgaru* (sağ ↷) ve *birgerü* (sol ↶) yönlerine sahip olacaktır. Ancak bu yönlülük kişinin konumuna göre sürekli değişim içindedir.

Direktif formları arasında parçasallık ve zamansallığı ile diğer morfemlerden ayrılan *+rA*, bu yönüyle direktif/partitif-lokatif olarak adlandırılır (Erdal, 2004: 178-373; Azılı, 2020: 123). Özel bir zamansal yönlülüğü işaretlemek için kullanılan morfem, diğerleri gibi sentetik bir şekilde çekimlendiği isimlere göre yönlülük kazanır ve bu yönlülüğü zaman çizgisine taşır:

Mekânsal üç eksende:

BK G 13'te *öyre tölis begler apa tarkan başlayuy ulayı şadapıt begler* “Doğuda Apa Tarkan ile birlikte Tölis beyleri, diğer şadlar (ve) beyler”,

KT D 11'de *taşra yoriyur tiyin kü işidip balıkdaki taşıkımış* “Dışarı ilerliyor (isyan ediyor) diye ses işitince şehirdeki dağa çıkmış.”,

AY 509'da *asrakı orunta tuşıt teñri yirinte neçe bar erser* “Aşağıdaki yerde, Tanrı yerinde ne kadar var ise”,

Zamansal yatay ekseninde:

ŞU G 7'de *ebi on kün öyre ürküp barmış* “Karargâhı on gün önceden ürküp kaçmış.”

Huast 210'da *antada kisre ne bolgay* “Ondan sonra ne olacak?”

KurT. 627'de *yarlıkamak için saña tañrı ol kim öñdin keçti yazukuñdın ol kim soñra yoriyur* “Tanrı seni başışlamak için sonra olacak günahından önce vazgeçti.”

Dikkat edilirse, +rA morfemiyle çekimlenmiş zamansal ifadelerin kök formlarının mekânsal yatay ekseninde yönlülüğe sahip olduğu görülür. Bu durum, zaman çizgisinin yatay eksene uygun oluşu ile açıklanabilir.

6.2. Senkretik Yönlülük

Senkretizm, birden fazla farklı durum değerinin tek bir formda kombinasyon oluşturmasıdır. Durumların birleştirilmesi, etki alanını genişleten ve başka bir kategorinin işlevini üstlenen bir kategori senkretizme neden olmaktadır (Johanson, 2008: 501). Durum kategorisindeki simetrik değerlerin bir morfem ile işaretlenmesi, yönlülüğün değeri açısından da değerlendirilebilir. Çünkü dünya dillerinde birbirinin durum değerlerini üstlenen veya birbirlerinin yerine kullanılan durum formları bulunmaktadır. Altay dillerinden başlayarak Türkçenin tarihsel ve modern yazı dillerindeki *akuzatif-datif*, *datif-lokatif*, *lokatif-ablatif* gibi senkretik biçimler, aynı zamanda, yönlülüğün değişmesi veya simetrik oluşuyla açıklanabilecek formlardır.

Yazıtlardan itibaren görülen senkretik durum değerlerini işaretleyen durum morfemleri, işaretledikleri yönlülüklerle bağlı olarak “eş yönlülüğü” taşımaktadır. Mesela, **T 27**'de *kırgızık uka basdımız* “Kırgızları uykuda bastırdık.” ifadesinde yer alan *uka* formundaki datif morfemi temelde hedef işaretleyen bir yönlülüğe sahipken, söz dizimsel açıdan konum işaretleyen bir yönlülük işlevini üstlenmiştir. Bu yüzden datif-lokatif senkretiği yanında konumsal nokta ve ileri (→) yönlülüğe sahip olduğu görülmektedir. Diğer yandan, **KT K 11**'de *közde yaş kelser tıda köñülte sıgıt kelser yanturu sakıntum* “Gözden yaş gelse engelleyerek gönülden ağıt gelse bastırarak düşündüm.” ifadesindeki *közde* ve *köñülte* formlarını oluşturan lokatif çekimleri, konumsal nokta ve geri (←) yönlülüğe sahiptir. Sayısız örnekte tespit edilebilecek olan bu durumda, senkretik biçimlerinin formların temel yönlülüğüne bağlı şekilde ikili yönlülüğe sahip olduğu görülür. Ancak senkretik şekillerde, -özellikle lokal durumlar için- bir hiyerarşiden söz edilebilir⁵. Bu hiyerarşiye göre senkretik durumlar *datif-*

⁵ Dünya dillerindeki durum kategorileri, işlevleri ve söz dizimsel görevleri bakımından çeşitli hiyerarşik sıralamalara tabi tutulmuştur. Durum kategorisindeki en yaygın hiyerarşiler için bkz. Blake 2004: 156; Caha 2009: 32).

lokatif-ablatif ($\rightarrow \downarrow \leftarrow$) sıralamasını yansıtmaktadır. Böylelikle yönlülüğe sahip lokal durumlardan oluşan senkretik şekillerde *lokatif* merkezinde *datif-lokatif*, *lokatif-ablatif* gibi durumlar daha yaygındır. Zaten Creissels (2006: 19), lokatifin konumlaştırma, hareketin kaynağı ve hareketin hedefi arasındaki farka duyarlı olmadığını dile getirerek bir nevi yönlülüğün denkliğini savunmuştur.

7. Türkçede Tipolojik Bir Yönlülük Karakteri: Çekim Edatları ve İkili Yönlülük

Durum kategorileri ile birlikte kullanılan çekim edatları, hem durum kategorisinden kaynaklanan hem de çekim edatlarından kaynaklanan iki ayrı yönlülüğün bir arada kullanıldığı bir sentaktik kullanıma sahiptir. Çeşitli gramerleşme evreleriyle ortaya çıkan çekim edatları, türetildiği kök formun yönlülüğüyle eylemlerin yönünü tayin ederken, birlikte kullanıldığı durum istemleri de çekimlendikleri isimlere kazandırdıkları yönlülük ile uyum göstermektedir. Bu ikili yönlülük, mekânsal veya zamansal boyutta, genellikle yatay ekseninde görülen ileri/geri yönlere bağlı bir mesafe veya periyot işaretlemektedir. Mesela;

Üİ 118a'da *munda basa yörgey biz* “Bundan sonra izah edeceğiz.” örneğinde konuşma anını işaretleyen *mu* zamiri ile birlikte ablatif işlevli *+DA* morfemi başlangıcı, yani geri (\leftarrow) yönlülüğü; *basa* ile ileri (\rightarrow) yönlülüğü kazanarak ifadeye konuşma anından (*mu*) geleceğe doğru bir zamansal periyot ikili yönlülük ile sağlanmıştır. Bu şekilde, ileri ve geri yönlülük arasında kalan mesafe zamansal bir periyodu karşılamıştır. Burada, yönlülük ilkesinin bir prensibi daha ortaya çıkmaktadır. İki zıt yönün birlikte kullanımının mesafe veya periyodu işaretlediği düşüncesi ileri sürülebilir. Aşağıdaki diğer örneklerde bu prensibi görmek mümkündür:

BT I D76'da *tözi belgüsi södin berü çın kirtü titir* “Tabiatı ve alameti eskiden beri gerçektir.”,

sö +DIN← “zaman periyodu” berü→”şimdi”

AY 601'de *bo bayagut oğlın körtükde ötrü ol umunçlug köñülün titrü körüp közlerin ancak(a)ya yme öngi kitermedin titrü körüp yatdılar* “Bu varlıklı oğlunu gördükten sonra o umutlu gönlüne dikkatle bakıp gözlerini de o zaman başka yere çevirmeden bakıp yattılar.”,

kör- eyleminin gerçekleşme zamanı +DA← “zaman periyodu” ötrü→”sonra”.

Yatay ekseninde özellikle zamansal ifadelerde görülen bu durum, mekânsal bazı dikey eksenli formlarda da aynı şekilde görülebilir. Ablatif işlevli morfemler, dikey eksene ait çekim edatlarının sahip olduğu yönlülüğün tersini işaretleyerek yine mekânsal mesafeyi işaretleyen ifadeler meydana getirir:

AY 34'te *ötrü olurmış orununtın yokaru turup ayasın kavşurup* “Sonra oturduğu yerden ayağa kalkıp avuçlarını kavuşturup”

orumi +DIN ↓ “mesafe” yokaru ↑

AY 97'de *ol kök tonlug beg atdın kudı tüşüp meni okıdı* “O mavi elbiseli bey attan aşağı inip beni çağırdı”

at +DIN ↑ “mesafe” kudi ↓

Bazı çekim edatları ileri yöne sahip datif formları ile birlikte kullanıldığı için eş yönlülüğe sahiptir. Bu tip formlarda ikili yönlülük genellikle ileri yönlü düzene sahiptir. Bu şekilde görülen formların tek işlevi, mevcut ileri yöne sahip datif formunun yönlülüğünü pekiştirmektir:

KT G 3'te *ilgerü şantunı yazıka tegi süledim* “Doğuda Şantunı Ovası’na kadar ordu sevk ettim.”

+KA → tegi → (ileri) “yazı”

AY 620'de *ögümüz kañımız biziñe utru körüp ayıtsar* “Annemiz babamız bize doğru bakıp sorarsa.”

+KA → utru → (ileri) “biz”

Diğer yandan kaynak, yani geri (←) yön işaretleyici ablatif ile beraber kullanılan geri yönlü edatlar, yine yönlülüğü pekiştirerek daha geriye taşımaktadır:

Toten. 34a'da *anı üçün bu belgüberte oza kayısı bolur* “Onun için bu işaretlerden önce hangisi olur”,

“belgüler” ← +DA ← oza (geri)

TT V 58'de *ed tavarıg başda aşnu işletürler* “Serveti baştan önce işletirler.”

“baş” ← +DA ← aşnu (geri)

Verilerden hareketle, durum morfemleri ile birlikte kullanılan kimi çekim edatlarında görülen ikili yönlülük durumunun, bazı genellemelere imkân verdiği söylenebilir. Özellikle durum morfemi ve çekim edatının sahip olduğu eş yönlülük, ifadede meydana gelen yeni yönlülük özelliğini pekiştirici veya kuvvetlendirici bir etkiye sahiptir. Diğer yandan, her iki yönlülüğün zıt olması durumunda ise, konumsal değerleri bakımından iki nokta arasındaki mesafe veya periyodun işaretlendiği anlaşılmaktadır.

8. Sonuç

İnsanoğlunun mekân gerçeği ile ontolojik ilişkisi, kullandığı dilde bulunan kimi ifadeleri, doğrudan fiziksel dünyadaki niteliklerle ilişkilendirmesine sebep olmuştur. Bu ilişki, kavramsal ve metaforik bağıntılarla mekâna ait yönlerin dil içi sistemlerdeki izlerini taşımaktadır. “Yönlülük ilkesi” çerçevesinde açıklanabilecek bu durum, çoğu kez morfolojik, leksik ve sentaktik düzeyde tespit edilebilen bir meseledir. Yönlülük ilkesinin doğurduğu bazı prensipler, dilde açıklanamayan bazı formların yeniden değerlendirilmesine de olanak verebilir. Mesela *ara*, *yügerü* gibi köken açısından izahında tereddütlerin bulunduğu bazı formlar, yönlülüğe bağlı olarak tutarlı bir çözüme kavuşturulabilir (bkz. Azılı 2021a). Öte yandan, yönlülük ilkesi mekânsal ve zamansal boyutta farklı prensipler doğurabilir. Tarihsel Türk dili metinlerinde mekânsal kavram alanında çeşitli yönler sahip kök formların gramerleşme ile kazandıkları zamansal boyuttaki yönlülükler, genelleştirilebilen bazı prensipleri ortaya çıkarır: “Mekânda ileri yönlülük zamanda geriyi/geçmiş işaretle”, “mekânsal dikey

eksen zamanda ileriye/geleceği işaretler”, “*mekânda dönmek zamanda tekrar etmektir*”, “*mekânsal bölge zamansal periyodu (zaman aralığını) işaretler*” ve “*dil formları eş zamanlı olarak hem zamansal hem mekânsal alanda farklı yönlülüğe sahip olabilir*”... vb.

Eski Türkçede yönlülük ilkesinin zamansal kavram alanı dışında koruduğu mekânsallığın bazı gramer sonuçları vardır. Özellikle kök formların sahip olduğu yönlülük, çeşitli miktar zarflarının türetilmesi için önemli bir araçtır. Ayrıca durum kategorisi içinde “lokal durum” olarak adlandırılan ve mekânsallığa sahip bazı durum formlarının kategorik değerleri sahip oldukları yönlülüklerden kaynaklanmaktadır. Bu formların yönlülükleri aynı zamanda amaç-sebepe gibi çeşitli anlamsal ilişkilerin kurulmasında da önemli rol oynamaktadır. Eski Türkçede lokal durumlardan biri olan direktif kategorisine ait bazı morfeplerin, çekimlendikleri isimlere bağlı yönlülük kazandıkları görülmektedir. “Sentetik yönlülük” olarak adlandırılması gereken bu duruma sahip morfepler; doğu, batı, kuzey ve güney gibi özel yön adlarının türetilmesi için de kullanılmaktadır. Son olarak, durum kategorisine ait çeşitli morfeplerle kullanılan çekim edatlarının “ikili yönlülüğe” sahip olduğu görülmektedir. Edatların kök formlarındaki yönlülüğün yanında durum morfeplerinin işaretledikleri yönlülük, ifadeleri çeşitli kavramsal ilişkilere bağlamaktadır. Dikkat edilirse, edat ve durum morfeplerinin aynı yönü işaretlemesi yönlülüğü kuvvetlendirirken, farklı yönlülüklerle sahip olmaları ise mekânda mesafe, zamanda ise belirli bir periyodu işaretlemektedir. Sonuç olarak yönlülük ilkesi, Eski Türkçe sınırlarında morfolojik, leksik ve sentaktik düzeyde çeşitli dil formlarının türetilmesinde ve gramerleşmesinde öncü bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede, bilhassa gramerleşme üzerine yapılan çalışmalarda, dikkat edilmesi gereken bir ölçüt olarak yönlülük ilkesinin ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, yönlülük ilkesi açısından diğer tarihsel ve modern yazı dilleri ayrıntılı bir şekilde incelenerek Genel Türkçe için geçerli prensipler belirlenmelidir. Kök veya gövde formları ile çeşitli morfeplerin yönlülük değerleri belirlenerek müstakil bir “yönlülük kategorisi” ortaya konularak özellikle gramerleşmiş formlar için farklı sınıflandırmalar yapılmalıdır. Böylelikle Türkçenin kavramsal gelişiminde yönlülüğün konumu tayin edilerek çeşitli dil araştırma sahalarında yeni yaklaşımların önü açılacaktır. Belki diğer dillerle karşılaştırmalı çalışmalar yapılırsa yönlülük ilkesinin tipolojik ve evrensel görünümü ortaya konabilecektir.

Kısaltmalar

AY	: Altun Yaruk Sudur	KB	: Kutadgu Bilig
BK	: Bilge Kağan Yazıtı	Kır.	: Kırgız Türkçesi
BT I	: Berliner Turfantexte I	KP	: Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi
BT II	: Berliner Turfantexte II	KT	: Köl Tigin Yazıtı
BT V	: Berliner Turfantexte V	KurT.	: Satıraltı Kur'an Tercümesi Rylands Nüshası
DLT	: Divânu Lugâti't-Türk	M I	: Türkische Manichaica aus Chotscho I
ET.	: Eski Türkçe	M III	: Türkische Manichaica aus Chotscho III
HT VIII	: Hsüan Tsang Biyografisi VIII. Bölüm	Maitr.	: Maitrisimit Nom Bitig
Huast.	: Huastuanift	Özb.	: Özbek Türkçesi
IB	: İrk Bitig	ŞU	: Şine Usu Yazıtı
Kaz.	: Kazak Türkçesi	T	: Tonyukuk Yazıtı

Toten. : Einuigurisches Totenbuch
 Trkm. : Türkmen Türkçesi
 TT. : Türkiye Türkçesi
 TT II : Türkische Turfan-texte II

TT V : Türkische Turfan-texte V
 TT VI : Türkische Turfan-texte VI
 U III : Uigurica III
 Üİ : Üç İtgisizler

Kaynakça

- AĞCA, Ferruh (2020). “Kutadgu Bilig’de ara ... ara(la) Bağlacı Üzerine”. *Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı, 26-28 Eylül 2019, Bildiriler*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 59-70.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1965). “Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun İle İlgili Tabirler”. *Türkiyat Mecmuası*, 14(0): 1-24.
- ARAT, Reşit Rahmeti (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabcacı.
- ATA, Aysu (2013). *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- AYDIN, Erhan (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen.
- AYDIN, Erhan (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AZILI, Kenan (2019). “Eski Türkçede Yeni Bir Durum Kategorisi: Limitatif”. *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 1(1): 1292-1301.
- AZILI, Kenan (2020). *Ana-Oğuzca Durum Morfemleri -İç Rekonstrüksiyon Bağlamında Bir İnceleme-*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- AZILI, Kenan (2021a). *Mekandan Zamana Metaforik Transferler -Eski Türkçe Üzerine Teorik Bir İnceleme-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- AZILI, Kenan (2021b). “Eski Uygur Türkçesinde Gözden Kaçmış Bir Niteleyici: ärtä”. *Dil Araştırmaları*, 15 (28): 93-104.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1929). *Türkische Turfan Texte II*. Berlin: ABAW.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1931). *Türkische Turfan Texte V*. Berlin: ABAW.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von; ARAT, Reşit Rahmeti (1929). *Türkische Turfan Texte VI*. Berlin: ABAW.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1998). *Abidarim Kunlig Koşavarti Şastirtaki Çinkürtü Yörüglerning Kingürüsinden Üç İtgisizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BLAKE, Barry J. (2004). *Case*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BUTT, Miriam (2008). “Case In Lexical-functional Grammar”. *The Oxford Handbook of Case*. (Edt.: Andrej Malchukov - Andrew Spencer). New York: Oxford University Press, 59-71.
- CAHA, Pavel (2009). *The nanosyntax of case CASTL*. Tromso: University of Tromso Dissertation.
- CLAUSON, Sir Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- CREISSELS, Denis (2006). “Encoding the distinction between location, source and destination: A typological study”. *Space in Languages: Linguistic Systems and Cognitive Categories*. (Edt.: Maya Hickmann - Stéphane Robert). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 19-29.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti’t-Türk -Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin-*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*. Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- GABAIN, Annemarie von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* [Çev. M. Akalın]. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- GREENE, Brian (2010). *Evrenin Dokusu, Uzay, Zaman ve Gerçekliğin Dokusu*. Ankara: Tübitak Yayınları.
- HASPELMATH, Martin (1997). *From Space to Time: Temporal Adverbials in the World’s Languages*. München: Lincom.
- HAZAI, George; ZIEME Peter (1971). *Fragmente der uigurischen Version des “Jin’gangjing mit den Gâtâs des Meister Fu”*. *Berliner Turfantexte I*. Berlin: Akademie Verlag.
- HEIDEGGER, Martin (2008). *Varlık ve Zaman* [Çev. Kaan H. Ökten]. İstanbul: Agora.

- İLHAN, Metin (2019). *Türkçe Organ Adlarının Yönelim Metaforları Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- JOHANSON, Lars (2008). "Case and contact linguistics". *The Oxford Handbook of Case*. (Edt.: Andrej Malchukov - Andrew Spencer). New York: Oxford University Press, 494-505.
- KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- LAKOFF, George; JOHNSON, Mark (1980). *Metaphors We Live by*. Chicago: Chicago University.
- LE COQ, A. von (1911). *Türkische Manichaica aus Chotscho I*. Berlin.
- LE COQ, A. von (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin.
- MÜLLER, F. W. Karl (1922). *Uigurica III, Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII)*. Berlin.
- ÖZBAY, Betül (2014). *Huastuanift (Manihaist Uygurların Tövbe Duası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- RÖHRBORN, Klaus (1971). Eine uigurische Totenmesse. *Berliner Turfantexte II*. Berlin: Akademie Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (1996). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII, Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorİslamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung II: Nomina – Pronomina – Partikeln*. Band 1: a – asvık. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- TEKİN, Şinasi (1976). *Maytrisimit-Burkancıların Mehdisi Maytreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TEKİN, Şinasi (2014). *İstikakçının Köşesi*. İstanbul: Dergâh.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırma Dizisi 9. İstanbul: Simurg.
- TEKİN, Talat (2013). *İrk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TENBRIK, Thora (2007). *Space, Time and The Usage of Language: An Investigation of Relationships* (Edt. Ronald W. Langacker, Dirk Geeraerts, Rene' Dirven, John R. Taylor). Berlin-Newyork: Walter de Gruyter Pub.
- TULUM, M. Mahur; AZILI, Kenan (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin Burkancı Seyirlik Eser*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- ZIEME, Peter (1975). *Manichäisch-türkische Texte. Berliner Turfantexte V*. Berlin: Akademie Verlag.
- ZIEME, Peter; KARA, G. (1979). *Ein uigurisches Totenbuch: Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang British Museum Or. 8212 (109)*. Wiesbaden: Harrassowitz.